ՎՐԵԺ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ 420-430-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Համաձայն Կորյունի վկայության, Հայաստանի բյուզանդական բաժնում Մաշտոցի կրթա-լուսավորչական առաքելության վերջնափուլում նրա մոտ է ժամանում «այր մի երեց աղուան ազգաւ, Բենիամէն անուն», որի միջոցով ծանոթանալով աղվաներեն լեզվի հնչյունային առանձնահատկություններին, Մաշտոցն «ըստ վերնապարզ կորովի սովորութեան իւրում», ստեղծում է աղվաներեն նշանագրերը¹: Դրանից հետո նա հրաժեշտ է տալիս բյուզանդական հատվածի եպիսկոպոսներին, իշխաններին «և յամենայն եկեղեցեաց» և այնտեղ իբրև վերակացուներ թողնելով իր երկու աշակերտներին՝ Ենովքին ու Դանանին, ինքը «բազում աշակերտների հետ» վերադառնում է Վաղարշապատ և «յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշես կոչէին»²:

Հայոց վերջին Արշակունի թագավոր Արտաշեսը գահակալել է 422-428 թթ.: Ըստ այդմ, Վաղարշապատ Մաշտոցի վերադարձն ընկնում է այդ ժամանակահատվածում, ամենայն հավանականությամբ, 423 թվականին: Վերադարձից մի քանի օր հետո Մաշտոցը մեկնում է Աղվանից աշխարհ³:

Ըստ Մովսես Խորենացու, աղվաներեն գրերը հնարելուց հետո Մաշտոցն ավարտում է բյուզանդական բաժնում իր ծավալած կրթալուսավորչական առաքելությունը Բարձր Հայքի Շաղագոմք գավառում, ապա այդ կողմերում վերակացուներ է թողնում իր աշակերտներին՝ Ղևոնդին ու Ենովքին՝ Սպերում, Գիւնդ եպիսկոպոսին՝ Դերջանում, Դանանին՝ Եկեղյաց գավառում, որից հետո վերադառնում է Այրարատ և մեկնում Գողթն գավառ⁴:

Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Մաշտոցը լուսավորչական առաքելությամբ Աղվանք է մեկնում վրացերեն գրերը հնարելուց և Վրաստանում կրթա-լուսավորչական գործընթացները հաստատուն հիմքերի վրա դնելուց հետո: Պատմահայրը հավաստում է, որ Բենիամինը սյունեցի էր, որին փութապես Մաշտոցի մոտ է ուղարկում Սյունյաց իշխան Վասակը նահանգի Անանիա եպիսկոպոսի միջոցով: Բենիամինի ու Անանիայի օգնությամբ Մաշտոցը գրեր է ստեղծում Աղվանքի ցեղերից մեկի՝ գարգարացիների «կոկորդախոս, կոշտ ու խժալուր ու կոպտահունչ լեզվի համար», ապա, այնտեղ վերակացու թողնելով իր աշակերտ Հովնաթանին, վերադառնում է Հայաստան⁵:

Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, աղվաներեն գրերը հնարելուց հետո Մաշտոցն ուխտագնացության է մեկնում Երուսաղեմ⁶:

Պատմագիրը գրում է նաև, որ իբր Աղվանից առաջին քարոզիչ Եղիշան՝ Թադեոս առաքյալի աշակերտը, Աղվանից երկրում քրիստոնեություն է տարածում Երուսաղեմում ձեռնադրվելուց հետո, «խոյս տուեալ ի Հայաստանեայցն»: Եղիշան նախ ժամանում է Ուտիք՝ Գիսում կառուցելով Աղվանից առաջին եկեղեցին⁷: Մաշտոցը, Երուսաղեմից գալով Ուտիք, նույն Գիս անունով վայրում «նորոգեալ զեկեղեցոյ հաստատէ զհաւատս»⁸: Ասվածից հետևում է, որ Կաղանկատվացին ջանում է Մաշտոցի լուսավորչական քարոզչությունը ներկայացնել իբրև Եղիշայի առաքելության շարունակություն: Անգամ Մաշտոցի վախճանվելուց հետո նրա աղվան աշակերտները որոշում են մեկնել Երուսաղեմ, որպեսզի, ասում են, «ի նոցանէ խնդրեսցուք մեզ առաջնորդս. զի բնական լուսաւորութեան երկրիս արևելեայցս ի ձեռն Սրբոյն Եղիշայի յԵրուսաղեմէ եղեալ սկիզբն»⁹:

Եղիշայի մասին պատումը մեր մյուս մատենագիրների մոտ վկայված չէ: Այն Կաղանկատվացու հնարածն է¹⁰: Վերջինս այդպիսով կամենում էր ապացուցել Աղվանից եկեղեցու առաքելական ծագումը, հետևաբար, ինքնուրույնությունը: Եղիշա անվանաձևը վերցվելով Ս. Գրքից¹¹, տրվել է Աղվանից կարծեցյալ քարոզչին: Հասկանալի է, որ վավերական չէ նաև Երուսաղեմ Մաշտոցի մեկնելու մասին հաղորդումը¹², որը չի հանդիպում Կորյունի, Խորենացու և Փարպեցու վկայություններում:

Կորյունի հավաստմամբ, Աղվանքում լուսավորության տարածման գործում Երեմիա եպիսկոպոսը գրեթե նույն դերն էր խաղում, ինչ Սահակ կաթողիկոսը Հայաստանում: Երեմիային սատարում էր Աղվանից թագավոր Արսվաղը (Խորենացու մոտ՝ Արսվաղեն): Նրանք միասին «յանձն առեալ դպրութեանն հնագանդելոյ, տային ևս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց...»¹³:

Աղվանից աշխարհի վերնախավը, որը քրիստոնեություն էր ընդունել տակավին Ուտնայր թագավորի օրոք՝ 370-ական թթ. սկզբներին, շահագրգռված էր հպատակների մեջ լուսավորության տարածմամբ, ինչը հանգեցնելու էր երկրում քրիստոնեության արմատավորմանը և երկրի միասնությանը: Ուտի «երկիւղածն յԱստուծոյ արքայն Աղուանից... փութով հրաման տայր» իր ժողովրդին՝ հրաժարվել հեթանոսական հավատալիքներից և հնագանդվել քրիստոնեական կրոնին¹⁴: Մաշտոցը լուսավորություն է տարածում նաև Բաղասականում՝ Աղվանքի այն գավառում, որը տարածվում էր Կուրի ձախափնյակում, նրա ստորին ավազանում¹⁵: Մաշտոցի կողմից աղվաներեն գրերի ստեղծումը հնարավորություն տվեց Աստվածաշունչը թարգմանել աղվաներեն: Դա իրականացրեց նույն Երեմիա ե-

պիսկոպոսը¹⁶, հավանաբար Ս. Գրքի հայերեն առձեռն թարգմանության հիման վրա:

Բաղասականից Մաշտոցը ժամանեց Ուտիքի Գարդման գավառ՝ լուսավորություն տարածելու: Այստեղ, ըստ Խորենացու¹⁷, հարկ եղավ անգամ դարձի բերել տեղի իշխան Խուրսին: Մինչդեռ, ըստ Կորյունի, Խուրսը «աստուածասեր երկիւղածութեամբ, առաջի դներ գանձն վարդապետին, հանդերձ իշխանութեամբն իւրով»¹⁸: Պատմիչներն Ուտիքի մյուս գավառներում լուսավորություն տարածելու մասին ոչինչ չեն հաղորդում: Ըստ երևույթին այդ գավառներում կրթալուսավորչական գործընթացները տեղի էին ունեցել Արցախի հետ միաժամանակ, ուստի այս անգամ Մաշտոցը և նրա աշակերտները չեն մեկնել այնտեղ:

Գարդմանից Մաշտոցը վերստին ժամանեց Վրաստան, ուր այդ ժամանակ թագավորում էր Արշիլ (Կորյունի «Վարքում»՝ Արձիւղ, Խորենացու «Հայոց պատմությունում»՝ Արձիլ) թագավորը, որն, ըստ Կորյունի, մեծապես «պայծառացուցեալ, ծաղկեցուցանէր գվարդապետութիւնն»: Այնուամենայնիվ Մաշտոցը «շրջեալ գամենայն աշակերտօքն, պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն»¹⁹: Խորենացին ոչինչ չի հաղորդում Վրաստան Մաշտոցի երկրորդ անգամ գնալու մասին: Բայց պատմահայրը Կորյունի հետևողությամբ հիշատակում է Տաշիրք գավառում Աշուշա իշխանի խնդրանքով Մաշտոցի վարդապետելու մասին: «Յայնժամ,- գրում է Կորյունը,- իշխանին Տաշրացուց, առն պատուականի և աստուածասիրի, որ անուանեալ կոչէր Աշուշայ, ի ձեռն տայր նմա գանձն ամենայն գաւառովն իւրով»²⁰: Այս վկայությունից կարելի է հետևեցնել, որ Գուգարքի Տաշիր գավառում մինչ այդ լուսավորությունը դեռևս չէր ծավալվել, թեև ոչ միայն հարևան Վրաստանում, այլև Գուգարքի մյուս մասերում պատկերն այլ էր: Կորյունը Աշուշային հիշում է որպես «տաշրացիների իշխան», այն դեպքում, երբ Խորենացին նրան գիտե որպես «գուգարացոց բղեշխ»: Աշուշային, ինչպես հայտնի է, վրաց բղեշխ է հիշում Ղազար Փարպեցին՝ 482-484 թթ. Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ժողովրդական պատերազմի առնչությամբ: Եթե Աշուշան Մաշտոցին հրավիրել է միայն Տաշիրում լուսավորություն տարածելու, ապա դրանից հետևում է, որ նրա իշխանությանը ենթակա մյուս գավառներում մինչ այդ կրթալուսավորչական գործընթացներն արդեն ցանկալի հունի մեջ էին դրվել: Տաշիրում Մաշտոցի լուսավորչական առաքելությունը ևս հաջողությամբ պսակվեց: Կորյունի հավաստմամբ, այդ գավառում Մաշտոցի «ամենասփիւռ վարդապետութիւնն, ոչինչ պակասութեամբ, քան զայլոցն գաւառաց անցուցեալ»²¹: Նույնն է վկայում նաև Խորենացին²²: Տաշիրում նույնպես Մաշտոցը հոգ տարավ լուսավորության հաջողությամբ ծավալած գործը բարձիթողի չթողնելու համար՝ նրա վերահսկողությունը վստահելով Սամուել եպիսկոպոսին:

Տաշիրում լուսավորության տարածումը Կորյունն ու Խորենացին դիտում են

որպես Մաշտոցի քարոզչական առաքելության վերջնափուլ: Բայց լուսավորությունը կարելի էր հաստատուն հիմքերի վրա դնել միայն հայերեն գրականություն ստեղծելու միջոցով: Կորյունը գրում է, որ Տաշիրից Վաղարշապատ վերադառնալուց հետո Մաշտոցն ու Սահակն իրենց ջանքերը կենտրոնացրին «զիրեանց ազգին գոպրութիւն առաւել յարգել և դիւրացուցանել»: Սահակ կաթողիկոսը շարունակում էր թարգմանել և գրել²³: Այստեղ պատմագիրը, հավանաբար, նկատի ունի նաև Սահակի կողմից մեկնողական գրվածքներ շարադրելու փաստը: Սահակ-Մաշտոցյան լուսավորությամբ սկիզբ առած դասական հայերենի ուղղությամբ ներդրված ջանքերում թարգմանության նպատակը նաև մեկնությունն էր (ասորերենից փոխառյալ «թարգման» բառը նշանակում էր նաև մեկնիչ)²⁴: Հունարենում նույնպես այդ բառերն ուներ «թարգմանել» և «մեկնել» իմաստը (բյուզանդական հունարենում այն նշանակում էր միայն մեկնություն, վրացերենում ուներ թարգմանելու, նաև մեկնելու իմաստ): Ս. Սահակի և Մաշտոցի օրոք անհրաժեշտ դարձավ նաև մեկնել թարգմանածո երկասիրությունները, որպեսզի դրանք հասցվեն ժողովրդի էությանը, գորացնեն Հայոց հավատքը և Եկեղեցին: Սահակի ու Մաշտոցի լիաբուռն ջանքերով կատարվեցին Հովհան Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորու և Եկեղեցու մյուս հայրերի՝ Աստվածաշնչի տարբեր գրքերի մեկնությունների թարգմանությունները: Թարգմանությամբ էին զբաղվում նաև Ս. Սահակի ու Մաշտոցի Կ. Պոլիս մեկնած աշակերտները՝ Հովսեփը, Եզնիկը, ապա նաև «կրտսեր թարգմանիչներ» Կորյունն ու Ղևոնդը, որոնք մոտ 431 թ. արդեն թարգմանել էին մի քանի գրքեր՝ հունարենից, մասամբ նաև ասորի մեկնիչներից: Այդպես սկիզբ դրվեց Հունաբան դպրոցին²⁵:

Նույն թվականին նրանք վերադարձան Վաղարշապատ՝ իրենց հետ բերելով Ս. Գրքի հունարեն հարազատ բնագիրը, որից Սահակն ու իր աշակերտները Մաշտոցի հետ միասին կատարեցին Աստվածաշնչի երկրորդ և լավագույն թարգմանությունը²⁶: Այն դարձավ դասագիրք թե՛ դպրոցների և թե՛ գործնական քարոզչությամբ զբաղվողների համար՝ էականորեն նպաստելով հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդների վերացմանը և քրիստոնեության արմատավորմանը²⁷: Նրանք, ինչպես հաղորդում է Կորյունը, նաև «շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին»²⁸:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ երբ Ս. Սահակի ու Մաշտոցի աշակերտները վերադարձան Կ. Պոլսից, «գտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի, վեց սահմանեալ կանոնաւ, և զատոյգ օրինակս Գրոց»²⁹: Աշտիշատում Ս. Սահակի ու Մաշտոցի գտնվելու փաստն, անշուշտ, ուներ ծանրակշիռ պատճառներ: Հայաստանի հարավային գավառներում դեռևս պահպանվում էին հեթանոսության վերապրուկները, որոնք կարող էին վերացվել միայն քրիստոնեական լուսավորության տարածմամբ: Աշ-

տիշատը դարձավ այն վայրը, որտեղից Ս. Սահակն ու Մաշտոցը ուղղություն էին տալիս այդ գավառներում ծավալվող կրթա-լուսավորական գործընթացներին: Հովհան Օձնեցուն վերագրված «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայս» գրվածքում ասվում է, որ Սահակն ու Մաշտոցը Աշտիշատում ժողով են գումարել, որտեղ նրանց է հասցվել Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Կ. Պոլսի պատրիարք Պրոկղի թղթերը³⁰: Այս հաղորդումը վավերական է համարվել³¹, թեև Կորյունի, Խորենացու և Փարպեցու պատմություններում նման վկայություն չկա: Հավանաբար նշված գրվածքի համար հիմք է ծառայել Խորենացու վերը հիշված հաղորդումը: Բիարկե, Պրոկղ պատրիարքն իրոք թուղթ է ուղարկել Սահակին ու Մաշտոցին՝ զգուշացնելով Թեոդորոս Մոպսուեստացու գրվածքներն օգտագործելուց³²: Թեոդորոսը երկաբնակության նշանավոր տեսաբան էր, հայտնի Աստվածաշնչին նվիրված մեկնողական երկերով: Ասորի պատմագիր Մշիխա Ջեխան գրում է, որ Թեոդորոսն «առաջին անգամ փիլիսոփայության և տրամաբանության միջոցով բացատրեց մեր Տիրոջ ծննդյան և չարչարանքի խորհուրդը և մեր Տիրոջ՝ Քրիստոսի անձի մեջ եղած երկու բնության վարդապետությունը»: Նույն պատմագրի հավաստմամբ, Թեոդորոսը «Նեստորի առաջին ուսուցիչն էր»³³: Թեոդորոս Մոպսուեստացին նաև անողոք պայքար էր տանում Արիոսի, Մակեդոնի, Ապոլլինարի և ուրիշ հերձվածողների դեմ³⁴: Մոգության դեմ գրած իր աշխատությունը Թեոդորոսն ուղարկում է հայոց Մաստուրբիոս քորեպիսկոպոսին: Վերջինս նույնացվում է Մաշտոցի հետ³⁵: Ս. Սահակին ու Ս. Մեսրոպին ուղարկած նամակում Կ. Պոլսի Պրոկղ պատրիարքը զգուշացնում էր Թեոդորոսի և Նեստորի գաղափարները Հայաստանում տարածելու վտանգից: «Արք ոմանք,- ասվում էր այդ երկարաբան թղթում,- ժանդախաւսք ցնորախաւսք, անկան ի յաշխարհ այդր, և կամին ժանդաժող իմն գրովք, հակառակութեամբ, ստաբան խստախորհուրդ գիտութեամբ, խտտորել զպարզամտութիւն, զանպաճոյճ, զանմեքենայ, զուղղափառ գեղն հաւատոյն... Զգոյշ լինիջիք գուցէ իցէ ոք, որ զձեզ կապուտ կողոպուտ թողուցու ճարտարամտութեան բանիւք, և ընդունայն խաբէութեամբ վարդապետութեան...»³⁶:

Պատասխան թղթում Սահակն ու Մաշտոցը հավաստեցին, որ անողոք պայքար են տանելու Թեոդորոսի ու նրա հետևորդների դեմ, որոնց «ոչ միայն չընդունիմք կամ հալածեմք,- ասվում է նշված թղթում,- այլ բազում և մեծամեծ պատիժ պատուհասի առնել ոչ դանդաղիմք»³⁷:

Կաթողիկոսի հետ Մաշտոցին ևս թուղթ հղելը պատահական չէր: Պատրիարքը համոզված էր, որ Մաշտոցն անձամբ ծանոթ էր Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ: Ենթադրվում է, որ իբր Մաշտոցը Թեոդորոսի հետ ծանոթացել է Սամոսատ քաղաքում³⁸: Մակայն որևէ աղբյուրում այդ մասին հիշատակություն չկա: Մաշտոցն անմիջական կապեր չի ունեցել Թեոդորոսի հետ³⁹, որը 392-ից մինչև իր մահը՝ 428 թ., եղել է Մամեստիայի եպիսկոպոս: Հավանաբար հենց այդ տարիներ-

րին են Թեոդորոսի գրվածքները մուտք գործել Հայաստան:

Թեոդորոսն, ըստ Լիբերատուսի, պայքարում էր հերձվածողների դեմ: Մոզուբյան դեմ ուղղված գրվածքում նա հերքում էր գրադաշտականությունը, ուստի այն կարող էր գրավել նաև Մաշտոցի ուշադրությունը, մանավանդ, եթե իրոք այդ գրվածքն ուղղված է եղել նրան⁴⁰: Մաշտոցի ապրած ժամանակներում Թեոդորոսի նկատմամբ Եկեղեցու վերաբերմունքն այնքան խիստ չէր, ինչպես եղավ հետագայում՝ 553 թ., երբ նա բանադրվեց հինգերորդ հորջորջված տիեզերական ժողովում, Հուստինիանոս I կայսեր օրոք⁴¹: Զրադաշտականության դեմ Թեոդորոսի գրվածքը Մաշտոցին ուղղելու փաստը, բնականաբար, կարող էր տեղիք տալ նրանց հնարավոր գաղափարակցության շուրջ եղած կասկածներին: Սահակին ու Մաշտոցին Պրոկո պատրիարքի ուղարկած թուղթը կարող է կողմնակի ապացույց ծառայել այդ մասին, թեև նույն նամակի հունարեն բնագրում և ասորերեն թարգմանության մեջ բնավ չի հիշվում Թեոդորոսի անունը⁴²: Սակայն հայտնի իրողություն է, որ Ս. Սահակի ու Մաշտոցի ժամանակներում նեստորականությունն արդեն բույն էր հյուսել Հայաստանի հարավային գավառներում, ինչը Պրոկոն գրած պատասխան նամակում ընդունել են Ս. Սահակն ու Մաշտոցը⁴³: Նշելի է նաև այն փաստը, որ Սահակ կաթողիկոսին Մելիտենեի Ակակ եպիսկոպոսի ուղարկած թղթում հիշատակվում է Թեոդորոս Սոպսուեստացու անունը և զգուշացվում Հայաստանում նրա ազդեցության տարածման մասին⁴⁴: Ակակն, ինչպես նշվել է, Մելիտենեի եպիսկոպոս էր 431-438 թթ., ուստի Ս. Սահակին նրա հղած թուղթը պետք է ուղարկված լինի այդ թվականներին (այն դրվում է մոտ 432 թ.)⁴⁵: Ենթադրվում է, որ Մելիտենեի Ակակ եպիսկոպոսն անձամբ ծանոթ էր Մաշտոցի և նրա աշակերտների հետ, սկսած 420 թվականից, երբ նրանք Հայաստանի բյուզանդական բաժին ժամանելիս այցելեցին այդ եպիսկոպոսին⁴⁶: Սակայն Ակակը 420 թ. Մելիտենեի եպիսկոպոս չի եղել, ուստի բացառվում է Մաշտոցին նրա վաղածանոթ լինելը: Ակակը նաև ուղարկեց երկրորդ թուղթը՝ այս անգամ ուղղված հայ նախարարներին: Այդ թղթում նա հայ նախարարներին հայտնում էր, որ Թեոդորոս Սոպսուեստացու և Նեստորի հետևորդները «ոչ հեղգացան գովիչք լինել ամպարշտութեան նոցա և մինչ ի սահմանս ձեր փութացան առաքել զթունատր և գապականիչ վարդապետութիւնն, անմարթ և անկարգ համարեցաք լռել, որք ունին զճշմարիտ վարդապետութեան քարոզութիւն... աւզնել անձանց անմեղաց և յստակամիտ մարդկան, զի մի վնասեցին ի խարդախամտացն և ի նենգատր մշակացն»: Նույն թղթում ասվում էր նաև, որ թեև «սուրբ և ճշմարիտ վարդապետքն ձեր հաստատուն և անշարժ կան ի վերայ հիման ճշմարիտ հաւատոյ, և ոչ տան տեղի յափշտակող գայլոցն», սակայն Ակակը նախարարներից խնդրում է. «Մի ոք զձեզ խաբեցէ, մի պատուականութիւն երեսաց, մի՛ բազմութիւն, մի՛ թողացուցուք զճշմարիտ հարցն կրանս և զհաւատ որով հաւատացայքն, որով

ապրեցայքն... Մի՛ ընդունիցիք զուտ համբաւս նոցա զոր բերեն առ ձեզ ի կողմանցն արևելեայց»⁴⁷:

Ակակի զգուշացնող թղթի նպատակը նախարարների միջոցով Թեոդորոսի, Նեստորի գաղափարների դեմ Հայաստանում պայքար ծավալելն էր, նաև հայ ազատանու միջոցով դրանց արմատավորման կանխարգելումը: Այսպես թելադիր են Ակակի «ես երկնչիմ գուցե զոք շարժիցե ի ձենջ պատրանք մոլորութեանն» խոսքերը⁴⁸: Այս թուղթը մնաց անպատասխան: Բայց Պրոկղ պատրիարքի թղթին պատասխանեցին Սահակն ու Մաշտոցը, իսկ Ակակի առաջին թղթին հղած պատասխան նամակում Ս. Սահակը դարձյալ հավաստեց, որ անզիջում պայքար են տանելու նեստորականության դեմ⁴⁹:

Այս փաստերը խոսուն վկայություն են այն իրողության, որ հայերեն գրերի ստեղծումից հետո Հայոց Եկեղեցին այնքան էր զորացել, որ մյուս Եկեղեցիների հայրերը նրա առաջնորդներին էին դիմում եկեղեցու հիմքերը սասանող հերձվածողական հոսանքների դեմ պայքար տանելու համար: Հասկանալի է, այդ պայքարն առաջին հերթին ուներ գաղափարական բնույթ: Գրերի գյուտով ստեղծված հայալեզու կրոնական գրականությունը դարձավ հուսալի զինանոց այդ նպատակադրման իրագործման համար: Հայերեն այբուբենի, մայրենի լեզվով գրականության ստեղծմամբ Հայաստանը բուռն կերպով հաղորդակցվեց քրիստոնեական քաղաքակրթության, նրա ստեղծած մտավոր-մշակութային և գիտական արժեքների հետ: Սեփական լեզվով գիրը և գրականությունը եականորեն նպաստեցին հայ ժողովրդի ազգային-հոգևոր ընդհանրությանն ու միասնական իրավակեցությանը, երկրի օրինակարգի ամրակայացմանը: Առաջին անգամ հայերեն լեզվով ստեղծվեցին կանոնական օրինակարգող փաստաթղթեր: Սահակ կաթողիկոսի ստեղծած 55 կանոնները⁵⁰ հայ հեղինակի կողմից դասական հայերենով ստեղծված կանոնական գրությունների երախայրիքն էին: Կորյունը Հայոց գրերի ստեղծումը նմանեցնում է աստվածաշնչական օրինադիր Մովսես մարգարեի կատարածի հետ⁵¹, դրանով իսկ նա շեշտում է օրենքները ժողովրդի մեջ սերմանելու արքասուրբ խորհրդի կարևորությունը՝ այն համարելով երկրի լուսավորության կարևորագույն կովաններից մեկը: Ուշագրավ է, որ 447 թ. Շահապիվանի ժողովում ընդունված կանոնախմբի առաջաբանում Սահակն ու Մաշտոցը հիշվում են որպես «Ճշմարիտ արեւնադիր» առաջնորդներ, որոնք լուսավորեցին Հայոց աշխարհը⁵²: Ղազար Փարպեցին Վահան Մամիկոնյանին հղած Թղթում Գրիգոր Լուսավորչից և Ներսես Մեծից հետո հիշում է «Հայոց մեծ լուսավորիչ տեր Սահակին»⁵³ այդպիսով նրան համարելով երկրի լուսավորության տարածման գործում իր նախորդների կատարածի շարունակողն ու զարգացնողը:

Սահակի, Մաշտոցի և նրանց աշակերտների ջանքերով Հայաստանն ընթացավ հոգևոր հեղաբեկման լուսածիրով, հայ ժողովուրդը զինվեց ազգային գոյա-

պահպանման գորեղ ու հարամնա արժեքներով: Ազգային լեզվով գիրն ու գրականությունը հայ ժողովրդի հոգևոր և քաղաքական պայքարի գորեղ ու հարամնա զինամիջոցն էին, որոնք կոփեցին նաև նրա քաղաքական ճակատագիրը՝ դառնալով հետագա գոյատևման կայուն գրավական: Մայրենի լեզվով գիրն ու գրականությունը անխաթար պահեցին նրա ազգային-հոգևոր դիմագիծը՝ էապես բարոյակրթելով լայն զանգվածներին: Հայոց այբուբենը սրբազնագործվեց՝ դառնալով պաշտամունք, աստվածային հայտնություն: Փոխվեց գրաբարյան ոսկեդենիկ հայերենը, բայց հավերժ հարատևեց Մաշտոցյան այբուբենը, քանի որ այն ստեղծված էր հայ ժողովրդի լեզվի հնչյունային համակարգի մշտակուռ հենքի վրա, որն անմահ է, ինչպես ժողովուրդը: Հենց դրանումն էր Հայոց այբուբենի հմայքն ու զորությունը, որի դեմ անգոր գտնվեցին անգամ աշխարհի հզորագոր տիրակալները: Մեսրոպատառ այբուբենը դարձավ ոգեղեն այն ուժը, որը պետականության կորստի պայմաններում մեծացրեց ժողովրդի հոգևոր ու քաղաքական կորովը, համախմբեց նրան՝ դառնալով ամուր պատնեշ օտարի ձուլող ազդեցության դեմ: Այն նաև նպաստեց ժողովրդի հոգևոր-մշակութային զարթոնքին: Մաշտոցյան այբուբենի միջոցով դասական հայ լեզվի ու գրականության ավանդներն իրենց դյուրթական գործությամբ փոխանցվեցին գրական նոր հայերենին՝ դառնալով նրա հաղթական երթի սրբազան շունչը: